

TEŞKİLAT-I MAHSUSA KOMİTACILIĞINDAN İZMİT MEBUSLUĞUNA: SAPANCALI HAKKI BEY

SEYDİ VAKKAS TOPRAK*

Giriş

İttihad ve Terakki üyesi ve *Teşkilat-ı Mahsusa* komitacılarından olan Sapançalı Hakkı Bey, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye’de gelişen pek çok olayla birlikte anılan ancak hep arka planda kalmış olan bir şahsiyettir. Yakup Cemil, Atıf [Kamçıl], Kuşçubaşı Eşref, Cavit Bey, Kâzım Bey[Dirik], Kuşçubaşı Hacı Sami ve Eyüp Sabri gibi İttihatçı ve komitacılarla birlikte hareket etmiş, Türkiye tarihinde önemli olaylara adı karışmıştır. Mustafa Kemal ve Enver Paşa gibi önemli kişilerle dostluk kurmuştur. Birçok cephede savaşmış ve Yakup Cemil’le birlikte yargılanarak Kastamonu’ya sürgün edilmiştir. Bu çalışmada Sapançalı Hakkı Bey’in Osmanlı Devleti’nin son döneminde meydana gelen önemli olaylardaki rolleri ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarındaki faaliyetleri ele alınmıştır.

SAPANCALI HAKKI BEY’İN AİLESİ VE KISA HAYAT HİKÂYESİ

Asker ve siyaset adamı olan Sapançalı Hakkı Bey’in kökeni Halepli bir Türkmen ailesine dayanmaktadır. Babası Haleplioglu Hacı Mehmed Ağa, annesi Şerife Hanım’dır. Ailesi göç ederek Sapanca’ya yerleşmiştir. Koyun ticareti ile uğraşan Mehmed Ağa dürüst ve namuslu biri olarak tanınmıştır. Hakkı Bey, 1882’de Sapanca’da dünyaya gelmiştir. Mehmed Ağa’nın vefatından sonra Şerife Hanım iki oğlu ve iki kızıyla birlikte İstanbul’a göç ederek Cihangir semtine yerleşmiştir. Çocuklarından Hakkı’yı Beşiktaş Askerî Rüştiyesine, Bakı’yi de Baytar Askerî Rüştiyesine göndermiştir. Askerî Rüştiyeden mezun olan Hakkı Bey, askerî idadîde okumak için Edirne’ye gitmiş, askerî idadîden sonra Harbiye Mektebine gitmek için tekrar İstanbul’a gelmiştir¹.

Sapançalı Hakkı Bey, Harbiye’den mezun olunca, 1 Eylül 1903 (Rumi 19 Ağustos 1319) tarihinde merkezi Selanik olan III. Ordu’ya teğmen olarak tayin edilmiştir. İlk görevi Selanik Redif Alayına bağlı Toyran Redif Taburundaydı. Bu görevi sırasında bölgede etkin olan İttihatçıların önde gelenleriyle tanışmış, onların vasıtasıyla İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne girmiştir. Mesai arkadaşı Ömer Naci Bey onun Cemiyete girişine aracılık etmiştir². Bu sırada kışladaki görevi Selanik’ten İşkodra’ya nakledilmiştir. Yeni görev yerinde Kazım [Dirik] Bey’le birlikte İttihad ve Terakki’nin şubesini açmış ve cemiyete üye kaydetmeye başlamıştır. Siyasi faaliyetlerinin İstanbul’da duyulması üzerine hakkında yakalama kararı çıkınca Karadağ’a firar etmiş ve bir yıl kadar orada kalmıştır. II. Meşrutiyetin ilanına kadar burada kalmış, meşrutiyetle birlikte özgürlüğüne kavuşmuş ve Selanik’e gelmiştir. Bir müddet daha Selanik Redif Taburunda hizmet ettikten sonra askerlikten ayrılmıştır. Subaylıktan ayrıldıktan sonra Selanik’te, İttihad ve

* Doç. Dr. Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, seyditoprak@gmail.com

1 Galib Vardar, *İttihâd ve Terakki İçinde Dönenler*, haz. Samih Nafiz Tansu, Yeni Zamanlar Yay, İstanbul, 2003, s. 439-440.

2 Taner Aslan, “İttihâd-ı Osmanî’den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne”, *Bilgi*, 47 (2008), s. 103-104.

Terakki'nin İşkodra Şubesi Kâtib-i Mesulu sıfatıyla Cemiyette çalışmıştır³.

Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihad ve Terakki'nin gizli örgütü olan *Teşkilat-ı Mahsusa* adına Trablusgarp, Balkanlar, İran, Suriye ve Filistin'de görev yapmıştır. Hakkı Bey, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ticarete de başlamış, savaş sırasında da faaliyetlerini devam ettirmiştir. Hatta Romanya ile dış ticaret yaparken adı bazı yolsuzluk ve casusluk faaliyetlerine de karışmıştır. Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra siyasetle de ilgilenmiştir. Osmanlı Mebusan Meclisi için yapılan seçimlerde aday olmuş ve İzmit mebusu seçilmiştir. Mütarekenin karışık siyasi ortamında bir müddet yurt dışında kalmışsa da zaferden sonra yurda dönmüştür. Cumhuriyet döneminde adı dönemin ilk siyasi yolsuzluk davasına karışmış, hapis ve memurluktan men cezalarına çarptırılmıştır. Sapançalı Hakkı Bey, 1937'de İstanbul'daki evinde vefat etmiştir⁴.

İTTİHAD VE TERAKKİ İLE TEŞKİLAT-I MAHSÛSA FEDAILİĞİ

Sapançalı Hakkı Bey, İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra İttihad ve Terakki içerisinde ismi ön palana çıkan faal üyelerden biridir. Birçok iç ve dış olayda etkin rol oynamıştır. Meşrutiyetle beraber, İttihad ve Terakki içerisinde, Enver Bey'in etrafında toplanmış bir grup gözü pek subay, teşkilatın hedefleri doğrultusunda siyasî ve gizli askerî faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Henüz adı konmamış olan bu fedai grubunu Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sırada *Teşkilat-ı Mahsusa* ismiyle tarih sahnesine çıkarmıştır. *Teşkilat-ı Mahsusa*, 5 Ağustos 1914 tarihinde, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya bağlı olarak Süleyman Askerî Bey'in idaresi altında resmen kurulmuştur. Masrafları nezaretin örtülü ödeneğinden karşılanmıştır. Teşkilatta kimler yoktu ki: Sapançalı Hakkı, Kuşçubaşı Eşref ile kardeşi Selim Sami, Hüsrev Sami, Çerkez Reşit, İskeçeli Arif, Şehreminili Çerkez Sadık, Filibeli Halim Cavit, Kırkkiliselî Ali Rıza, İsmail Canbulat, Trabzonlu Rıza, Yüzbaşı İhsan, Hüsamettin [Ertürk], Ohrili Eyüp Sabri, İzmitli Mümtaz, Teğmen Atif [Kamçıl] ve Yakup Cemil gibi pek çok fedai ve silahşor Teşkilat-ı Mahsusa'da görev almıştır⁵.

Selanik'teki ilk görevi sırasında İttihad ve Terakki'ye iştirak eden Sapançalı Hakkı Bey teşkilatın faal bir üyesi olarak çalışmıştır. Cemiyete eleman kazandırmak için de uğraşmıştır. Sonradan cemiyetin namlı silahşoru olan Yakup Cemil'in teşkilata katılması onun vesilesiyle olmuştur. Yakup Cemil, Rumeli'de eşkiya takibinde birlikte çalıştığı subay arkadaşı Sapançalı Hakkı Bey'in kendisini İttihad ve Terakki'ye katılması için ikna ettiğini ifade etmiştir. Selanik'te, Mithat Şükrü'nün evinde yapılan, cemiyete girişinin ilk adımı olan yemin törenine de iki arkadaş birlikte gitmiş, Sapançalı Hakkı Bey aday Yakup Cemil'e kefil olmuştur⁶.

Sapançalı Hakkı'nın da içinde bulunduğu Teşkilat-ı Mahsusa fedailerinin Meşrutiyetin ilanından sonraki ilk dış görevlerinden biri İran'a yönelik olmuştur. İran'da 1906'da ilan edilen meşrutiyet tatil edilince, daha önce İstanbul'da okudukları için Jön Türkleri tanıyan İran İnkılap

3 Hasan İzzettin Dinamo, Kutsal İsyân, II, Mey Yay., İstanbul 1977, s. 170-171; Vardar, İttihâd ve Terakki İçinde Dönerler, s. 439-440; Soner Yalçın, Teşkilat'ın İki Silahşoru, Doğan Kitap Yay., İstanbul, 2008, s. 298. Sapançalı Hakkı'nın bu ayrılığı askerlikten kesin bir kopuş değildir. Enver Bey'in emrinde, Cemiyetin amaçları doğrultusunda, gizli faaliyetlere devam etmiştir. Hakkı Bey, Babıalı Baskınından sonra kesin olarak askeriyeden ihraç edilmiştir.

4 Vardar, İttihâd ve Terakki İçinde Dönerler, s. 440-443.

5 Philip Stoddard, Teşkilât-ı Mahsusa, çev. Tansel Demirel, Araba Yay., İstanbul 1993, s. 47-49.

6 Yalçın, Teşkilat'ın İki Silahşoru, s. 26-27; İlyas Kara, Teşkilat'ın Silahşoru Yakup Cemil, Kum Saati Yay., İstanbul 2005, s. 42-44.

Cemiyeti liderleri, eski arkadaşları olan ittihatçılardan yardım istemişlerdir. Amaçları meşrutiyeti yeniden ilan etmeye İran Şah'ını mecbur etmektir. İranlı meşrutiyetçilere yardım etmek için İstanbul'dan bir fedai grubu gönderilmiştir. Bu fedai grubu Yüzbaşı Halil Bey'in komutasında İzmitli Mümtaz, Sapançalı Hakkı, Mülazım Hilmi, Ömer Naci, Mustafa Necip, Mehmed Emin, Kuşçubaşı Eşref ve Selim Sami gibi silahşorlardan tertip edilmiştir. Tahminen 1909 yılının ilk aylarında, fedailer deniz yoluyla Trabzon'a, oradan Erzurum'a gitmişlerdir. Burada kendilerine katılanlarla büyüyen grup Van ve Doğubayazıt üzerinden İran'a giriş yapmıştır. Sınır boyundaki aşiretlerin desteğini almayı da ihmal etmeyen fedailer, Şah'a karşı mücadele eden Hay Kalesi'ndeki muhalif İranlılara yardımda bulunmuşlardır. Ancak bu sırada İstanbul'da 31 Mart Vakası gerçekleşmiş ve fedailer geri çağırılmıştır⁷.

Sapançalı Hakkı Bey, 1911'de İtalyanlara karşı direniş mücadelesi yürüten Libyalılara yardım için Trablusgarp'ta bulunmuştur⁸. Trablusgarp Savaşı çıkınca, İtalyan işgaline karşı yerli halkı teşkilatlandırma ve İtalyanlara karşı savaşıma görevi İttihatçı fedailere düşmüştür. Çünkü devlet İtalyan işgaline uğrayan Afrika'daki son toprağını kurtarmak için İtalya ile savaşıcak güce sahip değildi. Ancak Trablusgarp'tan da kolayca vazgeçemeyen hükümet, halkı işgalcilere karşı örgütlemek için gizlice gönüllü subaylar gönderme yolunu seçti. Mustafa Kemal, Ömer Naci, Yakup Cemil gibi subaylarla birlikte gönüllü olarak Trablusgarp'a giden fedailerin içinde Sapançalı Hakkı da bulunmaktaydı⁹.

Aslında Cemiyeti kontrolüne almak isteyen İttihad ve Terakki liderlerinden Talat Bey'in, savaş vesilesiyle Mustafa Kemal, Sapançalı Hakkı, Yakup Cemil ve Ömer Naci gibi muhaliflerini Selanik'ten uzaklaştırdığını belirtenler de olmuştur. Gönüllüler Trablusgarp'a gitmek için bir Rus vapuruyla Kıbrıs üzerinden Mısır'a gitmişler, orada aynı yolun yolcusu olan Rauf Bey'le karşılaşmışlardır. Fedailer uzun ve meşakkatli bir çöl yolculuğuna çıkarken hastalanan Mustafa Kemal'i hastanede bırakmak zorunda kalmışlardır. Mısır'dan Bingazi'ye kadar olan bin altı yüz kilometrelik yolun Libya sınırına kadar olan kısmını trenle, geriye kalan bin kilometrelik kısmı da deve sırtında kat etmişlerdir¹⁰. Balkan Savaşlarının çıkışına kadar İtalyanlara karşı mücadeleye devam eden bu genç, cesur ve fedakâr subaylar, Trablusgarp'ın İtalyanlara terki üzerine eyaletten ayrılarak yeni görevlere gitmek üzere İstanbul'a gelmişlerdir¹¹.

Trablusgarp'taki İtalyan işgalinden itibaren İstanbul'da siyasi ortam Jön Türklerin aleyhine dönmeye başlamıştır. İttihad ve Terakki'yi iktidardan düşürmek için orduda, mecliste ve meclis dışında güçlü siyasî oluşumlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Muhalif mebuslar ile subaylardan oluşan ve *Halaskârân-ı Zabitân* grubunun desteğini alan *Hürriyet ve İtilaf Fırkasını* seçimle bertaraf etmek için harekete geçen Jön Türklerin baskısıyla meclis feshedilmiştir¹². Bu gergin ortamda İttihatçılar iki gruba ayrılmıştır: Var güçlerini kullanarak seçimi kazanma hesapları yapan Talat Beyin başını çektiği grup¹³ ve seçime katılmamayı savunan Sapançalı Hakkı Bey'i

7 Kara, Teşkilat'ın Silahşoru..., s. 48-49; Yalçın, Teşkilat'ın İki Silahşoru, s. 59-64.

8 Nevzat Köseoğlu, Şehit Enver Paşa, Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 105, 165.

9 Fethî Tevetoğlu, Ömer Nâci, MEB Yay., İstanbul 1992, 151-156.

10 Kara, Teşkilat'ın Silahşoru..., s. 64-65.

11 Dinamo, Kutsal İsyan, s. 75-77; Yalçın, Teşkilat'ın İki Silahşoru, s. 101-104.

12 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, IX, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996, s. 154-162.

13 Nitekim İttihatçılar iktidar gücünü kullanarak seçimleri büyük bir farkla kazanmışlardır. Ancak muhalefetin baskılarına dayanamamaları iktidarı Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın kurduğu Büyük Kabine'ye bırakmak zorunda kalmışlardır. Seydi Vakkas Toprak, "Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın Bağdat Valiliği", The Journal of Academic Social Science Studies-International Journal of Social Science, 34 (Spring II 2015), s. 418-419.

destekleyen grup¹⁴. İttihatçıların ilk kez İstanbul'da topladığı ve açık olarak yaptığı bu kongre iki grubun kıyasıya çatışmasıyla geçmiştir. Seçime girme taraftarı olan Talat Bey ve arkadaşlarının karşısında seçime katılmayı reddeden Sapançalı Hakkı Bey ve arkadaşları kıyasıya mücadele etmişlerdir. Sapançalı Hakkı Bey'in, bu nazik ortamda hükümetin seçimden vaz geçmesi durumunda, İttihad ve Terakki'nin seçimi kabul etmeyerek ihtilal yapmaktan başka seçeneğinin bulunmadığını söylemesi üzerine kongre seçime girmeme kararı almıştır. Ancak araya girerek harareti bir konuşma yapan Talat Bey'in kararı tekrar müzakere ettirmesi ve toplantıya sonradan katılan üyelerin de oy kullanması üzerine, kongre kararını seçime girme şeklinde değiştirmiştir¹⁵.

Sapançalı Hakkı Bey, Balkan Savaşları sırasında Rumeli'de henüz adı konmamış olan Teşkilat-ı Mahsûsa fedaisi olarak silahlı eylemlerde bulunmuştur. Batı Trakya ve Makedonya'da görünüşte ticaretle uğraşmış, ancak gerçekte Teşkilat-ı Mahsûsa adına faaliyet göstermiştir¹⁶. Teşkilat-ı Mahsusa'nın komitacıları Sapançalı Hakkı, Kuşçubaşı Eşref, İzmitli Mümtaz, Binbaşı Hüsametdin, Hüsrev Sami, İskeçeli Arif ve Topçu İhsan çetelerin başında Batı Trakya halkını Bulgar, Sırp ve Yunan zulmüne karşı korumaya çalışmışlardır¹⁷.

BABIALİ BASKINI VE SONRASINDAKİ FAALİYETLERİ

Jön Türklerin iktidarı ele geçirdiği 1913'teki *Babiali Baskını*nda etkin rol alan fedailerden biri Sapançalı Hakkı'dır. Talat Bey'in hazırladığı plan çerçevesinde Emin Beşe'nin evinde toplanan komitacılar baskının plan ve hazırlıklarını tamamlamışlardır. 23 Ocak 1913 tarihinde Enver Bey, bir kır atın üzerinde, beraberinde cemiyetin silahşorlarından Yakup Cemil, İzmitli Mümtaz, Sapançalı Hakkı ve Mustafa Necip olduğu halde, kırk elli kişilik bir fedai grubu ile İttihad ve Terakki Cemiyeti merkezinden çıkarak Babiali'ye hücum etmiştir. Talat Bey ve Mithat Şükrü'nün katılımıyla hükümet toplantısını basan grup, Harbiye Nazırı Nazım Paşa ile birkaç kişiyi öldürmüş ve iktidarı Jön Türkler adına ele geçirmiştir¹⁸. Baskın başarılıdıktan sonra Enver Bey, Sadrazam Kamil Paşa'dan aldığı istifa mektubunu sunmak üzere Şeyhülislam'ın otomobiliyle Dolmabahçe Sarayı'na doğru hareket etmiştir. Bu sürede Babiali'nin güvenliğini sağlama işini Talat Bey'le birlikte Sapançalı Hakkı üstlenmiştir¹⁹.

Babiali Baskını sonrasında, 3 Şubat 1913 tarihinde, Sapançalı Hakkı Bey ve komitacı arkadaşları Mehmed Nazım, Yakup Cemil, Hasan Tahsin, Hüseyin Rahmi ve Yusuf Musa ordudan resmen atılmışlardır²⁰. Sapançalı Hakkı Bey, orduyla ilişkisi kesildikten sonra parti işlerinden de ayrılarak serbest ticaretle uğraşmaya başlamıştır²¹. Ancak bu ayrılık onun için İttihatçılık düşüncesinden kesin bir uzaklaşma olmamıştır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sırasında ticari

14 Cemiyetin fedailiğini yapmış olan Yakup Cemil ve Sapançalı Hakkı Bey gibi ordudan ayrılmış bazı subaylar zorla açtırdıkları meclisin eski devir adamları tarafından kapatılmasını hazmedemiyorlardı. Celâl Bayar, Ben De Yazdım, III, Sabah Kitapları Türkiye'den Yay., İstanbul 1997, s. 55.

15 Vardar, İttihâd ve Terakki İçinde Dönerler, s. 98-109; Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat Terakki, İmge Kitabevi Yay., Ankara 1998, s. 291.

16 Hasan İzzettin Dinamo, Kutsal İsyan, I, Mey Yay., İstanbul 1975, s. 233.

17 Hasan İzzettin Dinamo, Kutsal İsyan, III, Mey Yay., İstanbul 1974, 194

18 Vardar, İttihâd ve Terakki İçinde Dönerler, s. 146-161; Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, I, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1979, s. 175-176; Hasan Babacan, Mehmed Talât Paşa 1874-1921, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2005, s. 77-80.

19 Vardar, İttihâd ve Terakki İçinde Dönerler, s. 169-170.

20 Yalçın, Teşkilat'ın İki Silahşoru, s. 145-146.

21 Vardar, İttihâd ve Terakki İçinde Dönerler, s. 437.

faaliyetleri devam etmekle birlikte, Teşkilat-ı Mahsusa'nın diğer gözü pek fedailerıyla birlikte Sapançalı Hakkı'nın da çeşitli cephelerde faaliyet gösterdiği bilinmektedir.

Askerlikten ayrılmış olmasına rağmen siyasetle ilgisini kesmeyen Sapançalı Hakkı Bey, buhranlı zamanlarda komitacı arkadaşlarıyla tekrar sahneye çıkmaktan çekinmemiştir. Trablusgarp Savaşıyla birlikte İttihat ve Terakki içinde hizipleşmeler artmıştır. Enver Paşa'nın etrafında toplananlar olduğu gibi Talat Bey'in etrafında kümelenenler de olmuştur. Enver Bey'in yanında yer alan Sapançalı Hakkı Bey, Talat Bey'in partiyi ele geçirmesinden korkmuştur. Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te öldürülmesi üzerine, Sadrazam tayin edilen Sait Halim Paşa hükümetine Talat Bey ve çevresindekilerin girmesini engellemek için İttihatçı fedailer harekete geçmişlerdir. Bu fedailerin başında yine Sapançalı Hakkı Bey yer almıştır. Cemiyetin kâtib-i mesulleri sıfatıyla Sapançalı Hakkı, Yakup Cemil, Atıf [Kamçıl], Süleyman Askerî, Hüsrev Sami, İzmitli Mümtaz, Topçu İhsan ve Abdulkadir gibi fedailer toplanarak Talat Bey ve ekibini hükümete sokmama kararı almışlardır. Bu kararı İttihat ve Terakki'nin askerî kandanından üyeler de desteklemiştir. Nitekim Sapançalı Hakkı, İzmitli Mümtaz, Süleyman Askerî, Yakup Cemil ve Topçu İhsan; Talat Bey'e karşı olan itirazlarını Sait Halim Paşa ve Cemal Bey'e bizzat iletmışlerdir²². Daha sonra kararı İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumi üyelerine ve Talat Bey'e de aktarmışlar, ancak Talat Bey'in kabineye girmesine engel olamamışlardır²³.

Birinci Balkan Savaşı sonucu Edirne'nin Bulgaristan'a bırakılmasını hazmedemeyen fedailer harekete geçmiştir. Sapançalı Hakkı, Yakup Cemil, Topçu İhsan, Atıf, Hüsrev Sami ve Süleyman Askerî bir araya gelerek hükümeti askerî harekât yapmaya zorlamışlardır. 30 Haziran 1913'te, Çatalca'da orduya katılan fedailer askerlerin önünde ilerlemişlerdir. Enver Bey'in komutasında Keşan, İpsala, Uzunköprü ve Edirne'yi almayı başarmışlardır²⁴. Edirne'nin geri alınmasından sonra Enver Paşa'nın emriyle Batı Trakya'ya geçen fedailer gerilla taktiğiyle vuruşmaya devam etmişlerdir. Bu sırada *Batı Trakya Geçici Hükümeti* adında bir yönetim ilan edenler arasında Sapançalı Hakkı Bey de yer almıştır²⁵. Savaş bittikten sonra da Teşkilat-ı Mahsusa'nın fedaileri Enver Paşa'nın emriyle hoca ve tüccar gibi kisveler altında bölgede faaliyetlerine devam etmişlerdir. Meriç'in batısında ilerlemesine büyük devletlerin izin vermediği Türk ordusu geriye dönerken fedailer faaliyetlerine gizli olarak devam etmişlerdir. Makedonya'da İzmitli Mümtaz, Topçu İhsan, Sapançalı Hakkı ve Binbaşı Hüsametdin; Batı Trakya'da İskeçeli Arif; Arnavutluk'ta Ohrili Eyüp Sabri ve Hayrettin Bey bir müddet daha mücadeleye devam etmişlerdir²⁶. Süleyman Askerî'nin gözetimindeki fedailerin Batı Trakya'daki Türkleri Doğu Trakya ve Anadolu'ya yerleştirme çalışmaları devam etmiştir. Özellikle Batı Trakya Geçici Hükümeti'nin lağvı ve Bulgaristan ile İstanbul Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Süleyman Askerî ile birlikte Hakkı Bey de muhacirlerin iskânıyla ilgilenmiştir²⁷. Ancak bu yerleştirme planını uygulamada başarı sağlanamamıştır²⁸.

22 Akşin, Jön Türkler ve İttihat Terakki, s. 359-360.

23 Yalçın, Teşkilat'ın İki Silahşoru, s. 165-168.

24 Yalçın, Teşkilat'ın İki Silahşoru, s. 168-170.

25 Ahmet Efe, Efsaneden Gerçeğe Kuşçubaşı Eşref, Bengi Yay., İstanbul 2007, s. 82-88; Yücel Yiğit, "II. Balkan Savaşı'na Yeni Yaklaşımlar: Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kökenleri", Turkish Studies, 10 (1), 2015, s. 833-834.

26 Yiğit, a.g.m., s. 835; Kara, Teşkilat'ın Silahşoru..., s. 106-110.

27 Osman Akandere ve Feridun Ata, "(Nemrut) Mustafa Paşa Divan-ı Harbi'nde Yargılanarak İdam Edilen Bir Kuşçubaşı Milliyeci: Dramalı Rıza Bey ve Millî Mücadele'deki Hizmetleri", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10 (2003), s. 24.

28 Stoddard, Teşkilat-ı Mahsusa, s. 49.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDAKİ FAALİYETLERİ

Birinci Dünya Savaşına girilmesi üzerine Enver Paşa, Teşkilât-ı Mahsusa'yı harekete geçirmiştir. Teşkilatın birçok mensubu değişik cephelere gönderilirken Sapançalı Hakkı, İzmitli Mümtaz'la birlikte Suriye'de görevlendirilmiştir²⁹. Almanya'nın safında savaşa katılan Osmanlı Devleti, Mısır üzerine yapılması planlanan Kanal Harekâtının hazırlıklarına hemen başlamıştır. Hazırlıkları yapmak üzere bizzat Enver Paşa tarafından İzmitli Mümtaz Bey'in komutasında bir Teşkilât-ı Mahsusa birliği güney cephesine gönderilmiştir. 1914 sonbaharında, Süleyman Askerî aracılığıyla İzmitli Mümtaz Bey'in Kudüs civarındaki çalışmalarına, eski mebuslardan Esat Şukayr ile birlikte Sapançalı Hakkı da katılmıştır³⁰. Sapançalı Hakkı ve İzmitli Mümtaz, Kanal Seferi sırasında Suriye'de Teşkilat-ı Mahsusa adına faaliyet gösteren iki etkili fedai olmuşlardır. Fedailer, Süveyş Kanalı üzerine yapılacak sefer için Suriye ve Filistin'deki aşiret reislerinin desteğini temin etmeye ve lojistiği sağlamaya çalışmışlardır. Sefer sırasında ve Sina çölünü geçerken ordunun ihtiyaç duyduğu deve ve deve sürücülerini de onlar temin etmişlerdir. Teşkilat-ı Mahsusa ajanları bunun için Padişahın verdiği hediyeler ve Halife adına yazılmış cihat çağrılılarıyla pek çok yeri gezerek destek sağlamaya çalışmışlardır. Bedevilerden ve Arap aşiretlerinden yarı askerî yardımcı kuvvet toplamaya gayret etmişlerdir. Topladıkları kuvvetleri Şam'da hareketli gerilla birlikleri olarak eğiterek savaşa hazırlamak da İzmitli Mümtaz Bey'in başındaki fedai birliğinin vazifesiydi. Aynı zamanda düzenli orduda hizmet edebilecek kabiliyette Arap ve Bedevi askerler kaydetmek de bu birliğin görevleri arasındaydı³¹.

Savaşın devam ettiği sırada Sapançalı Hakkı Bey'in ticari faaliyetleri de devam etmekteydi. Cephelelerdeki vazifelerinden fırsat buldukça İstanbul'daki işlerinin başına dönüyordu. Bir ara tamamen siyasetten uzaklaşmış işlerini geliştirmekle meşguldü. Galata'da (Karaköy'de) Denizcilik İşletmesinin bulunduğu binanın üst katında kiraladığı yazıhanesinde ticari faaliyetlerini devam ettiriyordu. Yine İttihatçı arkadaşlarının ziyaretlerini de yazıhanesinde kabul ediyordu. Tabi bu ziyaretlerden rahatsız olan İttihatçı hükümet, eski arkadaşlarını ve bilhassa Sapançalı Hakkı'yı gizli polisle izletmekten geri durmuyordu. Özellikle bu ziyaretlere gözü pek fedai Yakup Cemil'in iştirak etmesi Talat Bey ve Enver Paşa'yı ziyadesiyle tedirgin ediyordu. Takipten tedirgin olan Sapançalı Hakkı yazıhanesini yine Galata'da Selanik Bankası ve Asicorazione Generale Sigorta Şirketinin bulunduğu binaya taşımak zorunda kalmıştı³².

Çanakkale Savaşından sonra Mustafa Kemal, İstanbul'a gelmişti. Şehirde kaldığı sürede İttihad ve Terakkici eski arkadaşlarıyla Meserret ve Pera Palas gibi yerlerde görüşmeler yapıyordu. Bu arkadaşları o dönemin iktidarınca hoş karşılanmayan Yakup Cemil, Sapançalı Hakkı ve Hüsrev Sami gibi Teşkilat-ı Mahsusa'nın fedaileriydi. Hükümet Mustafa Kemal'i Ruslarla savaşmak üzere Doğu Cephesi'ne, Bitlis-Muş yöresine gönderirken, yanına Sapançalı Hakkı'yı alarak hükümeti devirme hayalleri kuran Yakup Cemil'i bertaraf etme planları yapıyordu³³.

Sapançalı Hakkı Bey, işlerini takip etmek için bir ara yurt dışına çıkmış, uzun bir müddet Romanya'da Bükreş'te kalmıştır. Romanya'nın henüz savaşa girmemiş olduğu bu sürede Romanyalı bir tüccarla ortaklık kurmuştur. Hariciye Nezaretine buğday ve un satan gayrimüslim

29 Akandere ve Ata, "(Nemrut) Mustafa Paşa...", s. 28.

30 Vedat Kartalcık, "Asım'ın Sözvarlığı Üzerine Bir Çözümleme Denemesi", I. Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yay., Burdur 2009, s. 826.

31 Stoddard, Teşkilât-ı Mahsusa, s. 87.

32 Vardar, İttihâd ve Terakki İçinde Dönerler, s. 449-451.

33 Dinamo, Kutsal İsyan, II, s. 161-165.

tüccarlarla rekabet etmek için Romanya'dan temin ettiği çeşitli temel gıda maddelerini daha ucuz fiyatla satmak üzere nezaretle anlaşmıştır. Un partilerinin bir kısmı teslim edilmiş, ancak devamı gelmemiştir. İttihatçıların içinde bulunan Sapançalı Hakkı Bey'in rakipleri, gizli olarak Bahattin Şakir'i Romanya'ya göndererek ticari anlaşmayı bozmayı başarmışlardır. Birden bire un sevkiyatı kesilince Enver Paşa ve hükümetin nazarında Sapançalı Hakkı'nın itibarı tehlikeye girmiştir. Bu arada durumu araştıran Sapançalı Hakkı'nın kardeşi Baki Bey, bu işte bir dolabın döndüğünü anlamış, Romanya'ya giderek durumu Osmanlı elçisi Safa Bey ve ağabeyine izah etmiştir. Bu sırada un tedarikçisi Romanyalı tüccar, elindeki unu İngilizlere satmışsa da Sapançalı Hakkı, kardeşinin yardımıyla aleyhinde dönen bu dolaptan kurtulmuştur³⁴.

YAKUP CEMİL'İN DARBE GİRİŞİMİ, MAHKEME VE SÜRGÜN

Bükreş'te bulunduğu sırada bazı Fransız ve İngiliz diplomatlarla yaptığı bazı görüşmeler İstanbul'a dönünce Sapançalı Hakkı Bey'in başına bela olmuştur. İtilaf Devletleri, Çanakkale Savaşının bitiminden sonra Almanya'yı yalnız bırakmak için Osmanlı Devleti ile barış yapma planları hazırlamışlardır. Fransız ve İngiliz diplomatlar, Sapançalı Hakkı'nın Enver Paşa ile olan dostluğundan yararlanmak istemişlerdir. Diplomatlar, Sapançalı Hakkı'nın tanıdığı bazı tüccar ve bankerleri kullanarak onunla görüşmüşler, ona aracılık teklif etmişlerdir. Siyasetle ilgisinin bulunmadığını, kendisinin sıradan bir tüccar olduğunu söyleyen Hakkı Bey, diplomatlara tekliflerini Osmanlı Devleti'nin Bükreş'teki elçisi Safa Beyefendi'ye sunmalarını tavsiye etmiştir. Ancak yurda döndükten sonra bu görüşmeleri dost sohbetlerinde bazı yakın arkadaşlarına söylemiştir. Bunlardan biri de, o sırada Enver Paşa'dan istediği yarbaylık rütbesini alamadığı için hükümeti devirmeye kalkışan Yakup Cemil'dir³⁵.

Enver Paşa ve Talat Bey'den intikam alma peşinde olan Yakup Cemil, İtilaf Devletleriyle barış yapılması gerektiğini her yerde söyleyerek hükümetin dikkatini üzerine çekmiştir. Hatta içinde Talat Bey'in de bulunduğu bazı önde gelen İttihatçılara bu görüşmelerden bahsederek Enver Paşa'nın nefretini kazanmıştır. Hükümeti devirme hazırlığı yapan Yakup Cemil, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in bir tertibiyle yakalanarak Bekirağa Bölüğü'ne konmuştur. Yakup Cemil'le birlikte ona destek veren bazı İttihatçılar da tutuklanmıştır. Vaziyetin vahametini fark eden Sapançalı Hakkı Bey, hiçbir şey olmamış gibi Avrupa'ya gitmek için yola çıkmıştır. Hollanda'ya gitmek için Sirkeci'den trene binmeye çalışırken, Talat Bey'in emriyle gönderilen sivil polisler tarafından yakalanmış ve Bekirağa Bölüğü'ne konmuştur³⁶. Mahkeme sonucu Yakup Cemil idama mahkûm edilmiş ve Kâğıthane'de kurşuna dizilmiştir. Sapançalı Hakkı'ya ise Enver Paşa'nın araya girmesiyle sürgün cezası verilmiştir³⁷.

Yakup Cemil'in planına göre darbe başarılı olusaydı Sapançalı Hakkı önemli bir bakanlığa getirilecekti. Yine de eski dostu Enver Paşa araya girerek Hakkı Bey'i idamdan kurtarmıştır. Darbe girişiminden suçlu bulunmayan Hakkı Bey, mahkemede İngiliz esirlerinin yurt dışına çıkarılmasıyla da itham edilmiştir. İstanbul'da kalmasını tehlikeli bulan Talat Paşa ve etrafındakilerin isteği üzerine Hakkı Bey, arkadaşları Hüsrev Sami, İzmitli Mümtaz ve Nail Bey ile birlikte sürgün edilmiştir³⁸.

34 Vardar, İttihâd ve Terakki İçinde Dönerler, s. 437, 441-443.

35 Vardar, İttihâd ve Terakki İçinde Dönerler, s. 437-438, 441-450.

36 Dinamo, Kutsal İsyân, II, s. 180.

37 Vardar, İttihâd ve Terakki İçinde Dönerler, s. 437-438, 441-450.

38 Ahmet Mehmetefendioğlu, "Sapançalı Hakkı'nın Kastamonu'dan Kaçması Olayı", Tarih ve Toplum, 114 (1993), s. 336.

Bu sürgün kararına Dâhiliye Nazırı Talat Bey, büyük bir önem atfetmiş, sürgünlerin bir önce gidecekleri yere ulaşması için süreçleri bizzat takip etmiştir. Dâhiliye Nazırının bilgisi dâhilinde Sapançalı Hakkı Bey, Hüsrev Sami ile birlikte, görevli memurlar ve yeteri kadar jandarmanın refakatinde, 1916 sonbaharında sürgün edildiği Kastamonu'ya gönderilmiştir. Dâhiliye Nazırı Talat Bey, bizzat kendi imzasıyla 13 Ekim 1916 /30 Eylül 1332 tarihinde, Sapançalı Hakkı ve Hüsrev Sami'nin askerî lüzum üzerine Kastamonu'da ikamet için memur Ahmet Efendi gözetiminde sevk edildikleri bilgisini Eskişehir Mutasarrıflığına bildirmiştir³⁹. Kastamonu Valisi Atıf Bey, Sapançalı Hakkı ve Hüsrev Sami'nin vilayetlerine ulaştığını 14 Eylül 1916 tarihli telgrafla İstanbul'a bildirmiştir⁴⁰. Aynı zamanda yol güzergâhındaki Ankara Vilayetine de bir yazı göndererek sürgünlerin Kastamonu'ya güven içerisinde sevkî için yeterli miktarda memur ve jandarma görevlendirilmesini istemiştir⁴¹. Talat Bey aynı tarihli bir yazı ile de Kastamonu Vilayetini uyarmıştır. Kastamonu'ya sürgün edilen Sapançalı Hakkı ve Hüsrev Sami'nin fesat telkin etmelerine ve firar etmelerine meydan verilmemesini tavsiye etmiştir⁴².

Sapançalı Hakkı Bey, 1916 yılı sonu veya 1917 yılı başlarında sürgün yerinden firar etmiştir. 9 Ocak 1917 /27 Kanunievvel 1332 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Ankara vilayetine gönderilen Talat Bey imzalı telgraf, jandarma subayı kıyafetinde firar eden Hakkı Bey'in yakalanmasını emretmiştir⁴³. Hakkı Bey, kıyafet değiştirmiş olduğu halde Kastamonu Jandarma Okulunda hocalık yapan Düzcü Azmi Çavuş ile birlikte 19 Aralık 1916 tarihinde şehirden ayrılmıştır. Jandarma kılığında ve Ahmet takma adıyla Koçhisar ve Çankırı yoluyla Ankara'ya gitmiştir. Ankara'da Hacı Bayram tekkesi şeyhi Şemseddin Efendi ve İttihad ve Terakki'nin kâtib-i mesullerinden Necati Bey'in evinde bir süre saklanmıştır. Sapançalı Hakkı'nın firar ettiği haberi üzerine hükümet, Ankara Valisi Dr. Reşid Bey'i firariyi yakalamakla görevlendirmiştir. Tahkikat neticesinde Hakkı Bey, Azmi Çavuş ve Şemseddin Efendi ile birlikte yakalanmıştır. Ankara Polis Müdürlüğü'nün raporuna göre Hakkı Bey ifadesinde, mektup yazmak için geldiğini, firar etme niyetinin olmadığını, Kastamonu'da tazyik gördüğünü, Ankara'da kalmak veya başka bir yerde gitmek istediğini söylemiştir. Hakkı Bey, soruşturmadan sonra Kastamonu'ya gönderilmemiştir. Ankara'da iki polis ve iki jandarmaya teslim edilerek Konya'ya gönderilmiştir⁴⁴.

Sapançalı Hakkı Bey'in firarından sonra devlet olayı bütün yönleriyle tahkik ettirmiştir. Hakkı Bey'le ilgili bilgi toplamak üzere jandarma subayı İbrahim Efendi Çankırı'ya gönderildiği gibi, Çankırı'ya sürgün edilmiş olan Kasabın Fehmi de aynı amaçla serbest bırakılmıştır. Edinilen bilgiye göre Sapançalı Hakkı, firar etmek için Tirebolu'ya bir motorbot getirtmeye çalışmıştır. Bu amaçla İstanbul'daki kardeşi Baki Bey'e annesi vasıtasıyla gönderdiği mektupla haber yollamıştır. Bu bilgi üzerine Dâhiliye Nezareti, alınan tedbirlerin artırılması için 1 Eylül 1917 tarihinde Kastamonu'ya emir göndermiştir⁴⁵.

Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Sapançalı Hakkı Bey'i sürgün yerinde de rahat bırakmamıştır. Kastamonu Valisi Atıf Bey'e resmi telgraflar göndererek, suçlarını hatırlattığı Hakkı Bey'in suçlu olduğunu bildiren delillerle birlikte İstanbul'daki Divan-ı Harbe sevkini talep etmiştir. Talat Bey'in 6 Eylül 1917 tarihli telgrafına göre Hakkı Bey, darbeye kalkışan Yakup Cemil'in hocası

39 13 Ekim 1916 / 30 Eylül 1332 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 67/252.

40 14 Eylül 1916 / 1 Eylül 1332 / 16 Zilkade 1334 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 532/102.

41 13 Ekim 1916 / 30 Eylül 1332 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 67/262.

42 13 Ekim 1916 / 30 Eylül 1332 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 67/257.

43 9 Ocak 1917 / 27 Kanunievvel 1332 / 15 Rebiyülevvel 1335 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 71/204.

44 Ankara Valiliğinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 3 Ekim 1917 / 3 Teşrinievvel 1333 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 567/82.

45 1 Eylül 1917 / 1 Eylül 1333 / 14 Zilkade 1335 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 79-A/2.

ve suç ortağı olan Hakkı Bey, başarılı olamayacaklarını anlayınca kendini kurtarmak için hükümete haber vermiştir. Ayrıca hükümete taahhüt ettiği unları Romanya'da satarak memlekete ihanet etmiştir. Amaç ve düşüncesi vatan için zararlı ve İstanbul'da bulunması tehlikeli olan bu siyasi bir suçlu, sıkı gözetim ve denetim altında tutulması için Kastamonu'ya gönderilmiştir. Be sürgünün yöre halkı, polis ve memurları fikirleriyle zehirlememesi ve firar etmemesi için gerekli tedbirlerin alınması gereklidir. Yine Hakkı Bey'in firar etmek için İstanbul'a mektup gönderdiği, servetini Rusya gibi bir memlekete kaçtırmaya çalıştığı konusunda valiyi uyarmıştır. Tesbihçizade Ragıp'ın çetesiyle işbirliği yaptığı ve memurları halkı hükümet aleyhine kışkırttığını iddia ettiği Hakkı Bey'in derdest edilerek yargılanmak üzere Divan-ı Harbe gönderilmesini validen istemiştir. Ancak suçlayıcı deliller elde edemeyen vali Atıf Bey, Sapançalı Hakkı Bey'i yakalayamamıştır⁴⁶.

Sapançalı Hakkı Bey'in davası Ankara Divan-ı Harb-i Örfisinde görülürken hükümet davanın aşamalarını yakından takip etmiştir. Dâhiliye Nezareti, Sapançalı Hakkı ile birlikte firar olayı ile alakalı olarak yargılanan kişilerin durumunu takip etmiştir. Dâhiliye Nezareti müsteşarı, 30 Ağustos 1917 tarihli telgrafla Ankara Vilayetinden, Sapançalı Hakkı'nın yakalanmasında kolluk kuvvetlerine yardımcı olan Kastamonu Jandarma Mektebi Müdürü Yüzbaşı Kadri, kardeşi Ali ve Azmi Çavuş'un haklarında yapılan işlemlerin Nezarete bildirilmesini istemiştir⁴⁷.

Sapançalı Hakkı Bey, trenle Eskişehir'e götürülmüştür. Burada bir müddet bekledikten sonra aktarma yapılarak Konya treniyle yola devam edilmiştir⁴⁸. Bindikleri tren 6 Ekim 1917 / 6 Teşrinievvel 1333 tarihinde Konya'ya ulaşmıştır⁴⁹. Sapançalı Hakkı'nın Konya'ya teslim edildiği Ankara Valiliği tarafından 6 Ekim 1917 / 6 Teşrinievvel 1333 tarihinde telgrafla Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir⁵⁰.

Nitekim Sapançalı Hakkı Bey, 1919'da yargılandığı Divan-ı Harb'de verdiği ifadesinde firar olayı sonrasında Konya'ya sürüldüğünü beyan etmiştir. Yeni sürgün yerinde de sürekli göz hapsinde tutulmuştur. Bu sırada bazı İngiliz esirlerinin kaçırılmasına aracılık ettiği gerekçeyle vatana ihanet suçlamasıyla hakkında Kastamonu'da tahkikat başlatılmıştır. Dört İngiliz esiri, Sapançalı Hakkı'nın Kastamonu'dan firarına yardım eden kişiler tarafından kaçırılmıştır. Kebapçı Mustafa, Hizmetçi Süleyman, Jandarmadan Hilmi Çavuş ve Ali Çavuş ile çeteci Musa ve Ragıp'ın girişimleriyle esirlerin kaçırılmasıyla ilgili yapılan tahkikatta Sapançalı Hakkı da şüpheli görülmüştür. Dururumu Dâhiliye Nezaretine bildiren Kastamonu Valiliği adı geçen kişilerle birlikte Sapançalı Hakkı'nın da Divan-ı Harb'de yargılanması için emir çıkarılmasını talep etmiştir⁵¹. Ancak mahkemenin görüleceği sırada İttihatçılar iktidarı terk etmek zorunda kalmışlar ve mahkeme görülmemiştir. Sapançalı Hakkı Bey, Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan sonra sürgünden İstanbul'a dönmüştür⁵².

46 Eylül 1917 / 6 Eylül 1333 / 19 Zilkade 1335 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 79-A/42, 1-2.

47 30 Ağustos 1917 / 30 Ağustos 1333 / 15 Zilkade 1335 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 79/266.

48 Eskişehir'den Dâhiliye Nezaretine gönderilen 5 Ekim 1917 / 5 Teşrinievvel 1333 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 567/101.

49 Konya'dan Dâhiliye Nezaretine gönderilen 6 Ekim 1917 / 6 Teşrinievvel 1333 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 567/113.

50 Ankara Valiliğinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 8 Ekim 1917 / 8 Teşrinievvel 1333 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 568/12.

51 16 Mayıs 1918 tarihli telgraf. BOA, DH, ŞFR, 584/50,1-5.

52 Mehmetefendioğlu, "Sapançalı Hakkı'nın...", s. 336-337.

MÜTAREKE DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ VE MEBUSLUĞU

Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanması neticesi başlayan mütareke döneminde Sapançalı Hakkı eski arkadaşlarıyla memleketin mukadderatı üzerine kafa yormaya devam etmiştir. İtilaf Devletleri ve Sarayın baskıları karşısında Sadrazam Ahmed İzzet Paşa 9 Kasım 1918'de istifa etmek zorunda kalınca yeni hükümeti kurma görevi Tefvik Paşa'ya verilmiştir. İzzet Paşa, istifa ettiği sırada Yıldırım Orduları Grubunun dağıtılması neticesi İstanbul'a çağrılan Mustafa Kemal Paşa ile irtibat halindeydi. Bu sırada yeni hükümeti Tefvik Paşa'nın kurmasını hazmedemeyen İttihatçılar harekete geçmişlerdir. Bunlardan Yenibahçeli Şükrü, emrindeki hücum taburunu Nadırağa Çiftliğine yerleştirdikten sonra mebuslardan Hüseyin Kadri ve Sudi Bey'le Sapançalı Hakkı'nın Osmanbey'deki evinde buluşmuştur. Saraya baskı yaparak Ahmed İzzet Paşa'yı yeniden sadrazam yapma emelindeydiler. Ancak İzzet Paşa durumdan haberdar değildi. Sapançalı Hakkı, Saraya hücum arzusunda olan Yenibahçeli Şükrü'yü zor zapt ederek İzzet Paşa ile görüşmeye gitmiştir. İzzet Paşa'nın hükümet kurmayı kabul etmemesi ve Mustafa Kemal'in gelişini beklemenin iyi olacağını söylemesi üzerine grup Saraya baskın yapmaktan vaz geçmiştir. Baskın taraftarı olmayan Sapançalı Hakkı da böylece rahat bir nefes almıştır. İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, önce Ahmet İzzet Paşa, ardından Fethi Bey ve Yenibahçeli ile görüşükten sonra mütareke ortamında hükümet kurdurma düşüncesinin fayda getirmeyeceğine karar vermiştir⁵³.

Mütareke döneminde Anadolu'daki kuva-yı milliyetçilerine İstanbul'dan silah kaçırmalarında Sapançalı Hakkı, Mithat Şükrü ve Kara Kemal gibi İttihatçılar etkili olmuşlardır. Bunlar Harbiye Nezaretinde görevli subaylar vasıtasıyla orduya ait silahlar ile toplanmış olan silahların depolandığı yerleri tespit etmişlerdir. Zamanı geldiğinde silahların Anadolu'ya geçirilmesinde hizmette bulunmuşlardır⁵⁴.

Mütareke döneminin Kuva-yı Milliyetçileri sadrazamı Damat Ferit Paşa, 4 Mart 1919'da iktidara geldikten sonra İttihatçıları tutuklamaya başlamıştır. Tutuklamaların temel gerekçesi savaş sırasında yaşandığı iddia edilen tehcir ve öldürme olaylarıydı. 10 Mart 1919'da eski Sadrazam Said Halim Paşa'nın da içinde bulunduğu eski nazır, mebus ve gazeteci yirmi iki kişi tutuklanmıştır⁵⁵. Tutuklananlar listesinde pek çok İttihatçı ile birlikte Sapançalı Hakkı da yer almıştır⁵⁶. Sapançalı Hakkı, bu sıralarda *İstiklâl Gazetesi*'ni çıkarmaktaydı⁵⁷. Tutuklamaların haksızlığına değinen *İstiklâl*, 11 Mart 1919 tarihli 79. sayısında, önceki gün tutuklanan zevatın isimlerini yayınlamıştır. Listede gazetenin imtiyaz sahibi Sapançalı Hakkı Bey'in yanı sıra eski mebuslardan Fazıl Berki Bey, Eski Sadrazam Said Halim Paşa, Ayan Başkâtibi Müştak Bey, Eski Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi ve Eski Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey gibi önde gelen zevatın isimleri yer almıştır⁵⁸. 27 Nisan-5 Temmuz 1919 tarihleri arasında yapılan yargılamalar sonucu suçlanan, içinde Sapançalı Hakkı'nın da bulunduğu sanıklar idam dâhil çeşitli cezalara

53 Taylan Sorgun, *Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü*, Kamer Yay., İstanbul 1998, s. 135-141; 176182.

54 Sorgun, *Mütareke Dönemi...*, s. 208-208.

55 Ridvan Akın, "İttihat ve Terakki Hükümetleri'nin Divan-ı Harb-i Örfi'de Yargılanması ve Malta Sürgünleri (1918-1921)", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (2014/1), s. 76-77.

56 Sorgun, *Mütareke Dönemi...*, s. 295.

57 Sapançalı Hakkı Bey, 22 Aralık 1918'den itibaren Halil Ekrem'le birlikte İstanbul'da *İstiklâl Gazetesi*'ni çıkarmaya başlamıştır. Rauf Ahmed [Hotinli]'nin başyazarlığını yaptığı gazete 1919 yılı Ağustos ayı sonuna kadar yayın hayatını devam ettirmiştir. Geniş bilgi için bkz: Ersin Demirci, *İstiklâl Gazetesi İndekslemesi*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat 2012.

58 *İstiklâl Gazetesi*, 11 Mart 1919, Sayı 79, s. 1.

çarptırılmışlardır⁵⁹. Tutuklu bulunduğu sırada Rüşumat Müdürü M. Ali Bey, Sapançalı Hakkı'dan, serbest bırakılması karşılığında "bir hayır işine" 800 lira vermesini istemiştir⁶⁰.

Sapançalı Hakkı Bey, mütareke döneminde Askerîye ve Teşkilat-ı Mahsusa yıllarından arkadaşları olan Topçu İhsan ile birlikte ticarî faaliyetlerine devam etmiştir. Bir yandan ticaret yaparken, bir yandan da işgal altındaki İstanbul'da kurulmaya başlamış olan milli direniş örgütlerine destek olmaya çalışmıştır. İtilaf Devletlerinin baskısı altındaki başkentte siyasetten uzak durmayan Sapançalı Hakkı, Anadolu'da canlanan Milli Mücadele hareketini desteklemiştir. Politikaya aktif olarak katılmış, Osmanlı Mebusan Meclisi için 1919 sonbaharında yapılan seçimlerde mebus adayı olmuş ve İzmit'ten mebus olarak seçilmiştir⁶¹. Hakkı Bey'in mebusluğu Meclisin 26 Ocak 1920 tarihli toplantısında tasdik edilmiştir⁶². Mebusan Meclisi'nin IV. Döneminde seçilen Hakkı Bey, 12 Ocak -18 Mart 1920 tarihleri arasında mebus olarak görev yapmıştır⁶³.

Hakkı Bey'in İttihad ve Terakki, Teşkilat-ı Mahsusa ve komitacılık faaliyetlerindeki faal rolünü mecliste göstermediği anlaşılmaktadır. Meclis zabıt cerideleri üzerinde yapılan bir araştırmaya göre Hakkı Bey Mebusan Meclisi'nde sadece bir kez söz almıştır. Buradaki konuşması Birinci Dünya Savaşında Ermenilerin tehciri ve bazı öldürme olayları (tehcir ve taktil) hakkında İzmit Mebusu Sırrı Bey'in verdiği bir soru önergesiyle ilgilidir. Sırrı Bey, tehcir ve öldürme olayları için Divan-ı Harb teşkilinin Kanun-i Esasî'ye aykırı olduğunu belirterek Adliye ve Harbiye Nazırlarının cevaplaması için Meclise bir önerge vermiştir. İşte Sapançalı Hakkı Bey'in Mebusan Meclisi'ndeki tek konuşması bu önergeyle ilgilidir⁶⁴. 12 Şubat 1920 tarihindeki oturumda Hakkı Bey, Divan-ı Harb için vilayetlerden şahitlerin İstanbul'a getirilmesi imkânı olmadığından, ilgililerin mahallindeki mahkemelerde yargılanmasının münasip olacağını belirterek önergeye destek vermiştir⁶⁵.

Mütareke dönemindeki baskılar, polis takibi ve tutuklamalar karşısında bunalan Sapançalı Hakkı da diğer İttihatçılar gibi yurt dışına gitmek zorunda kalmıştır. Kurtuluş Savaşının bitimine kadar dışarıda kalmış, zaferin kazanılmasından sonra yurda dönmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın iltifatlarına mazhar olmuşsa da resmi işlerden uzak durmuş, memuriyete girmemiştir⁶⁶.

CUMHURİYET DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ

Cumhuriyet döneminde ticaret hayatına devam eden Sapançalı Hakkı Bey, Yavuz Zırhlısının tamiriyle ilgili bir yolsuzluk davasına adı karşınca, 1928'de, Divan-ı Âlî'de yargılanmış ve suçlu bulunmuştur. Dönemin Bahriye Vekili İhsan Bey vesilesiyle Sapançalı Hakkı'nın adı bu yolsuzluk olayına karışmıştır. Selanik'te III. Ordu'da görevliyken İttihad ve Terakki'ye katılmış olan Topçu İhsan Bey, 1919'da binbaşyken emekliye ayrıldıktan sonra İttihad ve Terakki'den

59 Recep Çelik, "Ermeni Katliamı İddiaları Çerçevesinde Mondros Mütarekesi Sonrası Kurulan Divan-ı Harpler ve Yapılan Yargılamalar, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, 4 (2003), s. 39-40.

60 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I, T. İş Bankası Yay., Ankara 1998, s. 301.

61 Taner Bilgin, "Son Osmanlı Mebusan Meclisi Seçimleri ve İzmit Mebusları", Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi yay., Kocaeli, 2015, s. 1124.

62 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt I, Devre IV, s. 24.

63 İhsan Cüneş, Türk Parlamento Tarihi, II, TBMM Vakfı Yay, Ankara 1997, s. 69.

64 Selda Kaya Kılıç, "1908 Osmanlı Mebusan Meclisinde İzmit Mebusları ve Faaliyetleri", Uluslararası Gazi Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli 2016, s. 956.

65 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt I, Devre IV, s. 98-99.

66 Vardar, İttihâd ve Terakki İçinde Dönenler, s. 443.

arkadaşı olan Sapançalı Hakkı ile birlikte İstanbul'da kibrit ve patates ticareti yapmıştır⁶⁷. İhsan Bey, aynı zamanda Anadolu'daki direniş hareketine destek vermiş, Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya suikast iddiasıyla Divan-ı Harp tarafından idama mahkûm edilince de, Mart 1920'de, Anadolu'ya geçerek Kuva-yı Milliye'ye katılmıştır. Büyük Millet Meclisinde Cebelibereket Mebusu ve Milli Müdafaa Komisyonu üyesi ve Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanlığı yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın yakınında yer alan İhsan Bey, İş Bankasının kuruluşunda kurucu üye olarak yer almış, 1924 yılı sonunda da Bahriye Vekili olmuştur⁶⁸.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girişine sebep olan Yavuz Zırhlısı (Goben) savuştan hasarlı çıkınca Mondros gereği silahları sökülerek İzmit'te bekletilmiştir. İhsan Bey, Bahriye Vekili olunduktan sonra Yavuz Zırhlısının tamiri için yabancı bir firma ile 1927'de sözleşme imzalamıştır. Zırhlının onarım işinde yolsuzluk ve rüşvetten şüphelenen Başbakan İsmet Paşa, Müdafaa-i Milliye ve Maliye vekillerinin uyarılarını da dikkate alarak konuyu Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya aktarmıştır. Mevzuyu İhsan Bey'le görüşen Mustafa Kemal Paşa, yapılan savunmayı yeterli bulmuşsa da İsmet Paşa işin peşini bırakmamıştır. Rüşvet ve yolsuzlukla suçladığı İhsan Bey hakkında soruşturma açılarak Divan-ı Âlî'de yargılanması için Meclis'e önerge vermiştir. Mecliste verdiği nutukta Yavuz Zırhlısının tamir işinde İhsan Bey'in kanununa aykırı hareket ederek rüşvet aldığını belirtmiştir⁶⁹. Böylece genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk siyasal yolsuzluk davasının yargıya intikalini sağlamıştır. Kurulan Meclis Araştırma Komisyonunun Bahriye Vekilini devleti zarara uğratmak ve rüşvet almaktan kusurlu bulması üzerine Meclis, İhsan Bey'i Divan-ı Âlî'ye sevk etmiştir⁷⁰.

Meclis'in kararı üzerine kurulan mahkeme 9 Şubat 1928 tarihinden itibaren sanıkları yargılamaya başlamış, dava sürecinde İhsan Bey ve Sapançalı Hakkı Bey tutuklanmıştır. Mahkeme İhsan Bey'i Yavuz Zırhlısının tamiriyle ilgili olarak ihaleye fesat karıştırmak, devleti zarara uğratmak, rüşvet almak ve arkadaşı Sapançalı Hakkı ile ortağı Koniçeli Nurettin'e menfaat sağlamakla suçlamıştır. Sanıklar kendilerini savunarak suçsuzluklarını beyan etmişlerdir. Sapançalı Hakkı Bey de ifadesinde şirket temsilcisi olarak devletin lehine görüş bildirmiştir. Koniçeli Nurettin'in yanında çalışan Ekrem Hamdi ifadesinde, Sapançalı Hakkı'nın, Bahriye Vekiline verilmek üzere Paris'te şirketten büyük meblağda para aldığını iddia etmiştir. Hakkı Bey iddiaları reddetmişse de mahkemeye sunulan deliller şirketten para alındığını göstermiştir. Hakkı Bey de daha sonra bir miktar para aldığını kabul etmiştir. 16 Nisan 1928'de sona eren mahkeme İhsan Bey'le birlikte Sapançalı Hakkı Bey'i Yavuz Zırhlısının tamiri olayında menfaat sağladığı gerekçesiyle suçlu bularak bir yıl ağır hapis cezasına çarptırmıştır⁷¹.

67 M. Aydın Kocaman, Basında Ali Cenani Bey ve Mahmut Muhtar Paşa, Dokuz Eylül Üniversitesi ALTE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s. 17.

68 Ahmet Mehmetefendioğlu – Cemal Necip Gürel, "Yavuz – Havuz Davası", Tarih Okulu Dergisi, 7/19 (2014), s. 240-242.

69 İsmet Paşa'nın verdiği önerge, komisyon kurulması ve İhsan Bey'in Divan-ı Âlî'ye sevk sürecinde mecliste yaptığı konuşma metinleri için bkz: İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz (Haz.), Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları, II, TBMM Yay., Ankara 2014, s. 102-120.

70 Mehmetefendioğlu-Gürel, "Yavuz – Havuz Davası", s. 244-248.

71 Mehmetefendioğlu-Gürel, "Yavuz – Havuz Davası", s. 249-256.

SONUÇ

İttihat ve Terakki'nin faal üyesi ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın namılı silahşoru olan Sapançalı Hakkı Bey, zamanla adı sanı unutulmuş şahıslardan biri haline gelmiştir. Oysa Hakkı Bey, Rumeli'deki ilk teşkilatlanma döneminde Cemiyetin propagandasını yapan ve cemiyete üye kazandıran etkin bir lideriydi. 1909'da İranlı meşrutiyetçilere yardım etmek için İran'a giden Hakkı Bey, Trablusgarp Savaşına Enver, Mustafa Kemal, Rauf ve Yakup Cemil gibi subaylarla giden gönüllülerle birlikte İtalyanlara karşı savaşmıştır. Balkan Savaşlarında Enver Bey'in emrinde Sırp, Bulgar ve Yunanlılara karşı çarpışmış, savaş sırasında cephe gerisinde kalarak Rumeli'nin Müslüman ahalisini zulümden kurtarmak için Doğu Trakya ve Anadolu'ya yerleştirmeye çalışmıştır.

1913'te Cemiyeti kesin olarak iktidara getiren Babıali Baskınında Enver Bey'in yanı başında yer alan Sapançalı Hakkı Bey, zamanla hükümeti korkutmaya başlamıştır. Cemiyet içerisindeki hizipleşmede Talat Bey'in karşısında yer alan muhaliflerin başını çekmiştir. Babıali Baskınından kısa bir süre sonra askerlikten ihraç edilince ticarete atılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında iç ve dış ticaretle uğraşmaya devam etmiştir. Ancak görev verildiğinde Teşkilat-ı Mahsusa adına cepheye de gitmiştir. Kanal Seferi öncesi Enver Paşa'nın hazırlık için bölgeye gönderdiği İzmitli Mümtaz Bey'in komutasındaki fedailer arasında Hakkı Bey de yer almıştır. Suriye ve Filistin'de halkı Halifenin sancağı altında savaşmaya ikna etmeye çalışmış, bedevileri askere yazarak onları eğitmiş ve ordunun lojistiğini sağlamaya çalışmıştır.

1916'da İstanbul'da ticari faaliyetlerine devam ederken adı Yakup Cemil'in darbe girişimine karışınca tutuklanmıştır. Mahkemede darbeye destekten daha ziyade Romanya'da bulunduğu sırada İtilaf Devletleriyle tekli antlaşma yapma teşebbüsleriyle ilgili olarak sorgulanmış ve Kastamonu'ya sürgün edilmiştir. Kastamonu sürgününden firar etmiş ancak Ankara'da yakalanarak Konya'ya gönderilmiştir. Konya'da sürgün cezasını çekerken hakkında vatana ihanetten dava açılmıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ve İttihatçıların iktidarı terk etmesinden sonra sürgün ve ihanet davasından kurtularak İstanbul'a gelmiştir.

Mütareke döneminde ticari faaliyetlerini sürdürürken İstiklal gazetesini çıkarmış, Anadolu'daki kuva-yı millie taraftarı derneklere destek olmaya çalışmıştır. Savaş suçlarıyla ilgili olarak 1919'da yeniden tutuklanmıştır. Yine aynı yıl yapılan seçimlerde aday olmuş ve son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne İzmit mebusu olarak katılmıştır.

Yeni Türkiye devleti kurumsallaşmaya çalışırken Sapançalı Hakkı Bey de ticarete devam etmekteydi. Eski İttihatçı arkadaşı İhsan Bey'in Bahriye vekilliği sırasında Hakkı Bey'in adı cumhuriyet tarihinin ilk siyasi yolsuzluk davasına karışmıştır. Bahriye Vekâleti, meşhur Yavuz Zırhlısının tamir işini bir Fransız şirketine ihale etmiştir. Başbakan İsmet Paşa'nın savaş gemisinin ihale ve tamiri işinde yolsuzluk ve rüşvetten şüphelenmesi üzerine İhsan Bey hakkında TBMM'de kurulan komisyonun kararıyla Divan-ı Âlî kurulmuştur. Divan-ı Âlî'nin İhsan Bey'le birlikte yargıladığı şirket temsilcilerinden biri de Sapançalı Hakkı Bey olmuştur. Mahkemenin bir yıl ağır hapis ve memuriyetten men cezası verdiği Hakkı Bey 1937'de İstanbul'da vefat etmiştir.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ KAYNAKLARI

BOA, DH, ŞFR, 567/101.

BOA, DH, ŞFR, 567/113.

BOA, DH, ŞFR, 567/82.

BOA, DH, ŞFR, 568/12. .

BOA, DH, ŞFR, 584/50, 1-5.

BOA, DH, ŞFR, 67/252.

BOA, DH, ŞFR, 67/257.

BOA, DH, ŞFR, 67/262.

BOA, DH, ŞFR, 71/204.

BOA, DH, ŞFR, 79/266.

BOA, DH, ŞFR, 79-A/2.

BOA, DH, ŞFR, 79-A/42, 1-2.

DH, ŞFR, 532/102.

ARAŞTIRMA – İNCELEME ESERLER

Akandere, Osman - Ata, Feridun, "(Nemrut) Mustafa Paşa Divan-I Harbi'nde Yargılanarak İdam Edilen Bir Kuva-yı Milliyeci: Dramalı Rıza Bey Ve Millî Mücadele'deki Hizmetleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2003), ss. 17-83.

Akın, Rıdvan, "İttihat Ve Terakki Hükümetleri'nin Divan-I Harb-i Örfi'de Yargılanması Ve Malta Sürgünleri (1918-1921)", Doç. Dr. Melike Batur Yamaner'in Anısına Armağan I, *Ga-latasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (2014/1), ss. 59-120.

Akşin, Sina, *Jön Türkler Ve İttihat Terakki*, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1998.

Aslan, Taner, "İttihâd-I Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne", *Bilig*, 47 (2008), ss. 79-120.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, I, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul, 1979.

Bayar, Celâl, *Ben De Yazdım*, III, Sabah Kitapları Türkiye'den Yay., İstanbul, 1997.

Bilgin, Taner, "Son Osmanlı Mebusan Meclisi Seçimleri ve İzmit Mebusları", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli, 2015, ss. 1115-1126.

Çelik, Recep, "Ermeni Katliamı İddiaları Çerçevesinde Mondros Mütarekesi Sonrası Kurulan Divan-ı Harpler ve Yapılan Yargılamalar, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 4 (2003), ss. 27-42.

Demirci, Ersin, *İstiklâl Gazetesi İndekslemesi*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Yozgat, 2012.

Dinamo, Hasan İzzettin, *Kutsal İsyân*, I, II, III, Mey Yay., İstanbul, 1975, 1977, 1974.

Efe, Ahmet, *Efsaneden Gerçeğe Kuşçubaşı Eşref*, Bengi Yay., İstanbul, 2007.

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi*, Iı, Tbm Vakfı Yay, Ankara, 1997.

- İstiklâl Gazetesi, (1918-1919).
- Kara, İlyas, *Teşkilat'ın Silahşoru Yakup Cemil*, Kum Saati Yay., İstanbul, 2005.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, IX, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996.
- Kartalçık, Vedat, "Asım'ın Sözvarlığı Üzerine Bir Çözümleme Denemesi", *I. Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yay., Burdur, 2009.
- Kılıç, Selda Kaya, "1908 Osmanlı Mebusan Meclisinde İzmir Mebusları ve Faaliyetleri", *Uluslararası Gazi Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-1*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli, 2016, ss. 947-958.
- Kocaman, M. Aydın, *Basında Ali Cenani Bey ve Mahmut Muhtar Paşa*, Dokuz Eylül Üniversitesi AİTE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.
- Köseoğlu, Nevzat, Şehit Enver Paşa, Ötüken Yay., İstanbul, 2008.
- Meclis-İ Mebusan Zabıt Ceridesi*, Cilt I, Devre IV.
- Mehmetefendioğlu, Ahmet – Gürel, Cemal Necip, "Yavuz – Havuz Davası", *Tarih Okulu Dergisi*, 7/19 (2014), ss. 233-267.
- Mehmetefendioğlu, Ahmet, "Sapançalı Hakkı'nın Kastamonu'dan Kaçması Olayı", *Tarih ve Toplum*, 114 (Haziran 1993), ss. 335-339.
- Neziroğlu, İrfan-Yılmaz, Tuncer, (Haz.), *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları*, II, TBMM Yay., Ankara, 2014.
- Sorgun, Taylan, *Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü*, Kamer Yay., İstanbul, 1998.
- Stoddard, Philip, *Teşkilât-ı Mahsusa*, (Çev: Tansel Demirel), Araba Yay., İstanbul, 1993.
- Tevetoğlu, Fethî, Ömer Nâci, Meb Yay., İstanbul, 1992.
- Toprak, Seydi Vakkas, "Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın Bağdat Valiliği", *The Journal Of Academic Social Science Studies-International Journal Of Social Science*, 34 (Spring II 2015), ss. 417-426.
- Vardar, Galib, *İttihâd Ve Terakki İçinde Dönenler*, haz. Samih Nafiz Tansu, Yeni Zamanlar Yay., İstanbul, 2003.
- Yalçın, Soner, *Teşkilat'ın İki Silahşoru*, Doğan Kitap Yay., İstanbul, 2008.
- Yiğit, Yücel, "II. Balkan Savaşı'na Yeni Yaklaşımlar: Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kökenleri", *Turkish Studies*, 10/1 (2015), ss. 825-837.
- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, T. İş Bankası Yay., Ankara 1998.

EKLER

Sapançalı Hakkı Bey².

Sapançalı Hakkı Bey'in tutuklandığı haberini veren İstiklâl Gazetesi'nin 11 Mart 1919 tarihli 79. sayısının logosu.

